

संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातून निरोगी आरोग्य संदर्भात अभ्यास

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट*

विभाग प्रमुख

समाजशास्त्र विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान

महाविद्यालय पाथी ता. फुलंब्री जि.छ. संभाजीनगर

प्रा.डॉ.संजीवकुमार सूर्यकांत पांचाळ**

मराठी विभाग

श्री. संत सावता माळी ग्रामीण

महाविद्यालय, फुलंब्री जि. छ. संभाजीनगर

महात्मा गांधी जयंती चे औचित्य साधून दिनांक 2 ऑक्टोबर 2014 रोजी भारताचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांनी भारत स्वच्छता अभियान राबवण्याचे ठरविले. सरकारी आदेश काढून सर्व शाळा, महाविद्यालय, शासकीय कार्यालय, ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषद, लोकसभा तसेच ग्रामीण व शहरी पुढारी आमदार आणि खासदार यांना झाडू घेऊन सर्व शासकीय कार्यालय व रस्ते स्वच्छ करण्याचे व स्वच्छता अभियानत सहभागी होण्याचे आदेश दिले. पंतप्रधानांनी रस्ते झाडयाला सुरुवात केली. स्वतःचे पाठ शिकवणारा हे भारतातला पहिले पंतप्रधान असेल, हा भारतीयांचा अभिमानाचा विषय आहे. तसेच गंगा नदी स्वच्छता अभियान राबविण्याचा त्यांनी निवडणुकीपूर्वी केलेला निर्धार निवडणुकीच्या विजयानंतर त्यांनी त्यासाठी स्वतंत्र विभाग निर्माण करून त्याची जबाबदारी मंत्राकडे सोपवली.

जगातील वीस सर्वाधिक अस्वच्छ व प्रदूषित शहरांपैकी तेरा शहरे हे भारतात आहे. लुधियाना व कानपूर यानंतर भारताच्या राजधानीचा अर्थात दिल्लीचा नंबर लागतो असे जागतिक पातळीवरून दिसून आले. दिल्लीत वातावरण सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत प्रदूषित वायू ने गच्च भरलेले असते त्यात कार्बन डाय-ऑक्साइड व सल्फ्युरिक वायूचे प्रमाण जास्त आहे. जे मानव व प्राणी यांना अत्यंत हानिकारक आहेत. हवेत प्रदूषित कण (पी.एम.) मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात. एका घनमीटर मध्ये शंभर (एम.जी.एम) कणाची मर्यादा सुसह्य समजली जाते. पण दिल्लीत या कणाची मर्यादा 950 झाली आहे. हे कण बारीक असतात आणि आपल्या फुफुसात सहजपणे जातात. कालांतराने आपल्या शरीरात पल्मोनरी ट्युशूना ग्रासून काढतात. त्यामुळे अस्थमा, निमोनिया तसेच कर्करोग होण्याचा देखील शक्यता अधिक असते. त्यामुळे होणार्या मृत्यूमध्ये भारत जगात तिसऱ्या क्रमांकावर

आहे. या प्रकरणामुळे 2013-14 या वर्षात सहा लाख मृत्युमुखी पडलेले आहेत. वायु प्रदूषणाबरोबरच भारतामध्ये ध्वनी प्रदूषण, जलप्रदूषण मोठ्या प्रमाणात होत आहे. महात्मा गांधीजींनी स्वच्छतेचे महत्त्व जाणून घेऊन रस्ते, संडास, नाल्या साप व स्वच्छ केल्या आणि भारतासमोर आदर्श ठेवला. सरोदे नेते जयप्रकाश नारायण, पंडित नेहरू, विनोबा भावे असे थोर मंडळी त्यावेळी होते पण मिशन ज्यांच्या नावाने चालत होते ते महात्मा गांधी गेल्यावर देश अनाथ झाला. व मिशन थंड झाले. आज सर्वत्र विज्ञान युग निर्माण झाले यामुळे घनकचरा, प्लास्टिक व इलेक्ट्रॉनिक कचरा या यांचा सुकाळ झाला. आणि पर्यावरणाचा नाश झाला. महात्मा गांधीचे व्रत वैराग्यमूर्ती गाडगेबाबांनी स्वतः हातात झाडू घेऊन स्वच्छतेकडे वळले स्वच्छतेचे महत्त्व ते गावा-खेड्यातील लोकांना कीर्तनाद्वारे समजावून सांगायचे पण त्यालाही मर्यादा होत्या ती मोहीम पुन्हा राष्ट्रसंतांनी जनमानसात सुरू केले. आणि आपल्या भजनातून ग्रामगीता या ग्रंथातून समाज प्रबोधनाला सुरुवात केली. “तुझ गावची नाही का तीर्थ”, अरे वाजला रे डंका I घेऊ नको शंका I सुधारला गाव सारे I लोक लागले I” या खड्या आवाजात आणि गीतामधून माणसाने माणसाची मने कार्यान्वित झाली. आणि महाराजा नंतर ती मोहीम थंडावली. पुढे महाराष्ट्र शासनाने 2005 मध्ये संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाची सुरुवात केली व त्या अभियानामध्ये विविध प्रकारचे उपक्रम राबवून गावाचा सर्वांगीण विकास करण्याचे ठरवले. गावातील व स्वतःभोवतालील आजूबाजूचा परिसर निरोगी ठेवण्यासाठी शुद्ध हवा, पाणी व स्वच्छतेचे आवश्यकता असते. परंतु भारतातील ग्रामीण भागात आजही मोठ्या प्रमाणात अस्वच्छतेने थैमान घातलेले आहे. गावात प्रवेश करताच गावाच्या अस्वच्छतेचे दर्शन होते. अस्वच्छतेची उणीव दूर करून ग्रामीण भाग आरोग्य

व स्वच्छतेबाबत स्वावलंबी बनविणे आवश्यक आहे. भारतीय संस्कृतीत स्वच्छतेला मनाचे व प्रतिष्ठेचे स्थान आहे. स्वच्छता हा समाज निर्मितीमधील एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे. कुटुंब, समाज आणि राष्ट्राला आकार देण्याचे कार्य स्वच्छता करते. परंतु भारतीयांनी स्वच्छतेकडे दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते ग्रामीण समाज जीवनात आरोग्यदायी वातावरण निर्मिती व समाजाला आरोग्य दृष्ट्या सक्षम करण्यासाठी संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानाने व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज स्वच्छ ग्राम स्पर्धेच्या माध्यमातून नागरिकांना आरोग्य दृष्ट्या सक्षम होण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. आणि आरोग्य कमी होऊन पर्यायाने राहणीमान, जीवनमान, आर्थिक स्थर व सामाजिक प्रतिष्ठा यात स्वावलंबी होण्यास मदत होणार आहे. ग्रामस्वच्छता हे काम एका व्यक्तीचे नाही त्यात शालेय विद्यार्थी, युवक, युवती, स्वयंसेवी संस्था, सहकारी संस्था, बचत गट, महिला मंडळ, शाळा, महाविद्यालय महत्वाचे म्हणजे ग्रामपंचायतीमधील सर्व सदस्यांनी ग्राम स्वच्छता अभियानात सक्षमपणे सहभाग घेण्याची आवश्यकता आहे, ग्राम, घर, परिसर, व्यक्ति स्वच्छता यात सर्वांचीच भूमिका महत्वाची ठरणारी आहे.

मानवी आरोग्यास घातक ठरणार्या जीवजंतूचा नायनाट करणे आवश्यक आहे. प्रत्येक व्यक्तीने आपले घर, कपडे, पाणी, अन्न, गुरे, व गुरांचे गोठे, मानवी शरीर, स्वच्छ राहिल याची काळजी घेणे असा अर्थ अभिप्रेत आहे. ग्रामीण भागातील बहुतांश नागरिक हे आजही जुनाट किंवा मातीच्या घरात झोपडीत छपरात राहतात. त्यांचे स्वच्छतेकडे कमालीचे दुर्लक्ष असते. ग्रामीण भागात जे आजार उत्पन्न होतात त्यापैकी बहुतांश आजाराचा संबंध अस्वच्छतेशी येतो. किमान इतके तरी कळण्याजोगे शिक्षण ग्रामीण जणांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. तसेच अंधश्रद्धेमुळे आजार कमी होण्याऐवजी वाढतच जातात. त्यामुळे अंधश्रद्धेला बळी पडणार्या समाजाला या समस्येतून बाहेर काढणे महत्वाचे ठरते, नद्या, ओढ व तलाव इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणे प्रामुख्याने उघड्यावरील शौच विधी व सांडपाण्याच्या अयोग्य व्यवस्थापनामुळे सर्वाधिक दूषित होतात. दूषित पाण्याने मानवी आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतात. अस्वच्छ वातावरणामुळे ग्रामीण भागात वारंवार चिकनगुनिया, विषमज्वर, हिंवापा, कावीळ, हगवण यासारखे रोग मानवी विस्टा, अस्वच्छ परिसर, दूषित पाणी यामुळे उद्भवतात. ग्रामीण जनसमुदायाचे आरोग्य उत्तम राहावे त्यांची कार्यशक्ती वाढवावी सर्वांना

किमान चांगले जीवन जगता यावे, त्यांचे जीवनमान राहणीमान उंचवावे हे ध्येय डोळ्यासमोर ठेवून शासनाने ग्रामस्वच्छता अभियान सुरू केले. या अभियानाचा मूळ हेतू शौचालय बांधणे हा नसून शौचालयाचा वापराचे महत्त्व पटवून देणे. त्या सवयी लावणे हा आहे. शौचालयाचे बांधकाम करून चालणार नाही तर त्याचा वापर ही होणे आवश्यक आहे.

अ-स्वच्छतेमुळे पसरणारे आजार :-

साधारणपणे खेड्यातील लोक पावसाळ्यात अधिक प्रमाणात आजारी पडतात. पावसाच्या पाण्याचा योग्य निचरा होत नाही गावातील गटारे, नाल्या तुंबलेल्या असतात. तुंबलेल्या पाण्याला योग्य वाट करून दिली जात नाही. स्वयंपाक, घरातील अन्नकण मिश्रित स्नानगृहातील, साबण मिश्रित पाणी पावसाच्या पाण्यात मिसळते त्यामुळे दूषित पाणी, रोगजंतूंना अन्नाचा पुरवठा करते. स्वच्छतेच्या निष्काळजीपणामुळे अशा साठवून राहिलेल्या पाण्यात डास उत्पत्ती मोठ्या प्रमाणात होते. डास उत्पत्ती झाल्यामुळे चिकन गुण्या हा आजार पसरवण्यास डासाची पैदास साठवलेल्या स्वच्छ पाण्यात होते. चिकन गुण्या हा आजार विषाणूजन्य असून १९५३ मध्ये दक्षिण आफ्रिकेतील टांझानिया या देशात 'चिकन गुण्या' या नावाच्या विषाणूचा शोध लागला. त्या देशात स्वहील भाषेत चिकन गुण्या म्हणजे वाकून जाणे असा अर्थ होतो. भारतात हा आजार पहिल्यांदा 1953 मध्ये कोलकता शहरात आला. त्यानंतर 1964 मध्ये चेन्नई, पॉडिचेरी, विशाखापट्टणम या शहरात पसरला या रोगांची लागण हळूहळू संपूर्ण भारतभर झाली 1973 मध्ये महाराष्ट्र मध्ये बार्शी जिल्हा सोलापूर येथे हा रोग मोठ्या प्रमाणात पसरला सध्या या आजाराचे प्रमाण सर्वत्र पसरलेले दिसून येत आहे. हा आजार पसरलेल्या गावात किमान 60 ते 70 टक्के रुग्ण आढळून येतात. महाराष्ट्रात चिकन गुण्या नावाची साथ 2006 पासून अधिक प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. याशिवाय हिंवापा, हत्तीरोग, मेंदूज्वर इत्यादी रोग केवळ साठलेले किंवा साठवलेल्या पाण्यातून निर्माण होणारे डासामुळे होतात. त्याची थोडक्यात माहिती पुढील तक्त्या वरून आपणास सांगता येईल.

स्वच्छ साठवलेल्या पाण्यावर निर्माण झालेले रोग

प्रसारक डास

अनु.क्र.	रोगाचे नाव	डास उत्पत्तीची स्थाने
1	चिकनगुनिया	साठवलेला स्वच्छ पाण्यात

2	मेंदूज्वर	भात शेती, पान गवत व पान वनस्पती असलेल्या तलावात
3	हिवताप	स्वच्छ पाण्यात, साठलेल्या पाण्यात
4	हत्तीरोग	तुंबलेल्या गटारात व सेफ्टी टँक च्या घाण पाण्यात

वरील आजार हे रांजण, माठ, हौद, कुलर, कुंड्या, बादल्या, काचेच्या बाटल्या, टायर्स, रस्त्यावरील खड्ड्यात साचलेल्या पाण्यामुळे डस उत्पत्ती होऊन डस रोग प्रसारकाचे काम करतात. त्यामुळे नागरिकांनी वेळीच काळजी घेऊन घर-घरातील विविध वस्तू, अंगण व परिसर स्वच्छ ठेवणे गरजेचे आहे. गावातील व घरातील पाणी साठवणुकीचे साठे किमान दर आठवड्याला रिकामे करून भांडी स्वच्छ करणे व कोरडा दिवस पाळणे आवश्यक आहे. उघड्यावर शौच विधीसाठी जाणे, थुंकणे भारतीय समाजाचे जणू वैशिष्ट्येच आहे. सार्वजनिक मुतार्यावर शौचालय याचे अत्यल्प प्रमाण आहे. जेथे या सुविधा आहेत त्याही नादूरस्त अवस्थेत असतात हे वास्तव्य आहे. सार्वजनिक उघडी गटारे व सांडपाणी साचलेली डबके ही बहुसंख्य ग्रामीण भारतातील वस्तुस्थिती आहे. बहुतांश गावात कचराकुंडत नाही आणि जिथे आहे त्याचा वापर ही बरोबर केला जात नाही. आपले घर व परिसर व्यवस्थित झाडून कचरा बाहेर ढकलून देणे एवढीच मर्यादित स्वच्छता पाळली जाते. महत्वाचे म्हणजे सार्वजनिक स्वच्छतेसाठी फार पैशाची गरज नसते तर मुळात इच्छाशक्तीची गरज असते.

भारत देशाला सर्वांगीण स्वच्छ बनवायचं असेल तर संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान हे शहरी व ग्रामीण

स्तरावर मोठ्या प्रमाणात राबवले गेले पाहिजे. संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानात राबवलेले जे विविध उपक्रम आहेत त्या उपक्रमाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास गावाचा झाल्याशिवाय राहणार नाही. स्वच्छतेसाठी उघड्यावरील शोची विधी बंद करणे, हाताने मईला उचलणार्या सफाई कामगारांना या कामाहून मुक्त करणे. नागरिक घनकचरा व्यवस्थापनासाठी आधुनिक व शास्त्रोक्त पद्धतीचा अवलंब करणे. स्वच्छतेच्या चांगल्या पद्धतीच्या अनुषंगाने सवयीमध्ये बदल करणे. स्वच्छते विषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्याची सार्वजनिक आरोग्याची सांगड घालून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता वाढविणे. खाजगी संस्थांच्या सहभागासाठी सुयोग्य वातावरण निर्माण करणे. अंधश्रद्धे संदर्भात जनजागृती करणे, स्वच्छते संदर्भात मोठ्या प्रमाणात जनजागृती करणे यावरील उपक्रमाने गावातील स्वच्छता होऊन गाव निरोगी होईल.

संदर्भ ग्रंथ:-

1. अर्थविश्व - नॅशनल रिसर्च जर्नल - ISSN 2319 7289
2. महाराष्ट्रातील पंचायती राज आणि महिला आरक्षण - डॉ. पोले का.
3. सृजन निर्मल मासिक जून 2012 पाणी व स्वच्छता सहाय्य संस्था पाणीपुरवठा व स्वच्छता विभाग अहवाल 2011
4. स्वच्छतेचे धने - जारे रमेश
5. भारत मे ग्रामीण विकास- डॉ. पंत डी.सी.
6. अहवाल पाणीपुरवठा विभाग जिल्हा परिषद औरंगाबाद
7. दैनिक महाराष्ट्र टाईम
8. दैनिक लोकमत